

Меметова Э.Ш.
ФРАЗЕОЛОГИК ИБАРЕЛЕРИНИНЪ УСЛУБИЙ ИМКЯНЛАРЫ.

I. Къырымтатар фразеологиясынынъ услубий байлыгы.

Къырымтатар тилининъ фразеологиясында, башкъа тиллериндеки киби, тильнинъ озюне хас чизгилери, миллий хусусиетлери акс олуна. Мында халкънынъ зенгин тарихы, къырымтатар тилининъ кечмиши сакъланып къалгъандыр: далапкъарны мал басар ат аркъасында догъмакъ; сакъынганъ козьге чѣп кирер; озю йыкъылгъан агъламаз; аякъ басмагъа ер ѳкъ; юрегини къырмакъ; башыны тик тутмакъ; чырайындан къар ягъа в.и.

Къырымтатар фразеологиясынынъ байлыгы ялынъыз бу ибарелернинъ чокълугъынен исбатланмай, мында мана яни семантика кенълиги ве фразеологик ибарелерине аит услубий кейфиегнинъ чешитлиги де козь огюне алыныр.

Фразеологик ибарелери, сѣзлер киби, услубий ренкке бакъкъанда, эписи бир олмалары мукмюн дегиль. Онынъ ичюн олар бир джеэттен — китабий, лакъырдылы, адийнутукълы; дигер джеэттен — котеринки, тантаналы, шакъый, мыскъыл, алгъышсызлав, ималлы /пренебр./ киби айырылырлар.

Шу ибарелернинъ услубий хисиегнамесини беререк, фразеологизмлерде функциональ-услубий ренк эмоциональ-экспрессив ренки ве къыймет кесювнен берабер келюви сийрек олмагъаныны да къайд этмек керек. Бойлеликнен, агъзы ачылып къалды фразеологик ибареси лакъырдылы ренкинен берабер тааджипни да бильдире; бош къол ибареси де лакъырды тилине аит; лякин мында ич бир тюрлю дуйгъулыкъ /эмоциональ/ сезильмей тургъан алда шу инсангъа мусбет-алгъышлав менсубиети дуолюр. Агъзына бакъла сыланмай; акъылы ѳкънынъ, зевкъы чокъ; кунь олса бир кимсеге догъмаз ибарелери — лакъырдылы, экспрессив /нефрет ренкли/, менфий /алгъышсызлав/ къыймет кесювине аитлер.

Эбет, услубий ренкнинъ башкъа бир эмоциональ-экспрессив ренкинен берабер келюви шарт дегиль. Месея, имдат бермек, заныма къалса, зека къалса ибарелери китабий фразеологизмлери олсалар да, не экспрессивликке, не де эмоциональликке саип дегиллер.

Къырымтатар тилининъ аэнклиги эксерий алда фразеологиягъа табийдир. Фразеологик ибарелерининъ баягы къысмыны бир сез я да изаатландырмагъа мукмюн: джан огълу джын екъ — кимсеекъ; агъзына бакъла сыланмай — лафазан; табанлары ерге тиймей — тез чапмакъ; копек сувармакъ — бир шей япмамакъ; джума куню догъмакъ — мувафакъиетли олмакъ; чюрюк тахтагъа басмакъ — тез къачып кетмек в.и.

Лякин фразеологизмлер синонимик сез ве изаат ибарелеринден — биринджиден /эм де бу эсасыдыр/ бильдирген экспрессиясы, экинджиден мана инджелигинен айырылып туралар, чюнки олар бир шей адлаван гъайры, лаф юрютке ннининъ шу предметке менсубиети, шу предмет я да адисенинъ экспрессивлигини ифаде этелер, шу вакъиа я да адисе акъкъында тасавур догъуралар.

Фразеологизмлеринъ мундериджесинде адлав ве эмоциональ-къыйметли элементлерининъ бирдемлиги тильнен къулланылгъанларгъа фикирнинъ мантыкъый мундериджесинден гъайры, образлы тасавурны такъдим этмеге имкян бере.¹ Мисаль оларакъ, йымырта косътерип, бор туттырды ибареси бир тарафтан ийлекъарлыкъны тасвирлей, башкъа тарафтан исе бу акъта лаф эткен адамнынъ бойле алгъа менфий менсубиетини косътере; агъзы къулакъларынадже еткен деген ибаре исе эм яхшы кейфни косътере, эм де бу адамгъа мыскъылнен янашкъанларыны.

Бойле алгъа бакъмаздан, фразеологизм ичюн мана джеэти биринджи ерни тутмай. Олар нутукъта /истила ве ресмий фразеологизмлеринден гъайры/ хусусан эмоциональ-экспрессив аэнклиги ичюн къулланылалар. Къыясланъыз: ярълсын ер де ер тюрюне кетейим — пек утанмакъ; бир аякъ кирип чыкъмакъ — аз вакъыгъа кирмек; козьлерини фалташ киби айландырмакъ — пек ачувланмакъ; агъзындан бала сарысы кетмеди — пек яш бала; чомпараз атылды — ачувланмакъ.

Язма ве агъзавий нутукъта фразеологизмлернинъ къулланылувы онъа /шу нутукъкъа/ “тирилик”, даа чокъ аэнклик, миллий хусусиетлик къошар.

Аэнклик — фразеологизмлернинъ специфик чизгисидир. Эбет, фразеологик \къырымтатар ибарелерине аэнклигининъ /экспрессиянынъ/ чешит дереджеси аит. Мында **ифадели ве атта парлакъ** сойлары: джума куню догъмакъ; балыкъ авындан; аякъкъа папуч япмакъ; азнавур бичимли; дюнья къач буджакъ олгъаныны косътермек; эмоциональ ренкине коре битараф: дикъкъаткъа алмакъ; къушлукъ маали; бу ишке къолтутмакъ; акъылда тутмакъ; бир фикирге кельмек; акъыл танышмакъ; ве истилалаларгъа якъынлашкъан чешитлери: йымшакълыкъ ишарети; къалынлыкъ ишарети; гъиябий болжукъ — расткелирлер.

Базы фразеологизмлернинъ эскирип лугъатнынъ пассив тутумына кечювлери тильде табий ал олгъаныны да къайд этмек керек. Месея, бизге ойле долаплар кечмез; фелекнинъ ченберинден кечмишлерденмиз;² не шиш янсын не кебап;³ адам сен де⁴ в.и.

Ама, онъа бакъмаздан, нутукъ инкишафында /чокъусы алларда/ тильнинъ фразеологик ибарелери сырасына кечкен тургъун сез бирикмелери де бар.

Фразеологизмлернинъ услубий тарафларыны огренилюви тиль менимсевинде нутукъ медениетининъ юксельтмесинде зарур бир къысымны теркип этмектедир.

II. Фразеологик ибарелерни къабул эткен услубий парадигманынь хусусиетлери.

Услубий парадигматика тильнинь эпси дереджелеринден кечип, эр биринде озюне хас хусусиетлерине саиптир. Лексик-услубий парадигмагъа сез къарамакъаршылыгы аиттир: иракъ /кит./ — узакъ /бит./ — авлакъ /лакъ./; эмирльмек /кит./ — эшильмек /бит./ — авдарылмакъ /лакъ./; зебан /кит./ — лисан /кит./ — тиль /бит./; энгиль /бит./ — хафиф /кит./; зафер /кит./ — гъалебе /бит./ — енъиш /лакъ./.

Фразеологик ибарелери де сезлер иле синоним шеклинде кельмелилери ич шубе догъурмай.

Чокъусы фразеологизмлернинь специфик хусусиетлери тиль системасы ве нутукъта айры сезлер ве оларнынь маналарына синоним яни парадигма вазифесинде чыкъмагъа имкян берелер. Шу специфик хусусиетлери булардыр:

1. Фразеологизм — тургъун сез ибаресидир. Шу ибаренен къулланылув кетишатында, адети узьре, эркъанындаки сезлернинь маналары денъишмей къала. Месея, ашагъыдаки фразеологизмлер: бурун сокъмакъ /киришмек/; козь тиймек /назарламакъ/; чибин авламакъ /бир шей япмамакъ/; отю патламакъ /пек къоркъмакъ/; бурун котермек /зияде киббарланмакъ/; башы кокке тиймек /зияде къуванмакъ/ — озь маналарыны тек шу сезлер эркъанында сакълап келирлер. Эгер мында, ич олмагъанда, бир сезни алып денъиштирсек, олар озь маналарыны /къыяслань: бурун котермек ве “къол котермек”, ”аякъ котермек”/ ве келишикли сезлерге синоним олып кельмеге къабилиетлерини джоярлар; я да сербест сез бирикмелерине айланырлар: бурун сюртмек, аякъ сюртмек.

2. Эр бир фразеологизм, сез киби, нутукъ кетишатында яратылмайып, тильде азыр алда, тиль системасында йыллар девамьнда къулланылган шекильде ишлетилир.

3. Белли бир дереджеде фразеологизмнинь грамматик къурулышы да тургъундыр. Базы фразеологизмлер къатып къалгъан шеклинде къулланырлар /делиден догъру джевап, урдым дуймаз, чеп корьмеген чегирдек, боштан къуру/ дигерлерининь теркибинде грамматик джеэттен мустакъиль ве, демек, денъише билген компоненти олмакъ мумкюн /турнаны козюнден урмакъ, турнаны козюнден урдым, турнаны козюнден урды .../; айры алларда тургъун ибарелерининь эписи компонентлери денъише билир /отю патлады, отюм патлайджакъ, отюнь патлагъан/.

4. Фразеологизмнинь теркибине кирген сезлер фонетик джеэттен денъишмейлер. Эм де шу алямет фразеологизмни сезден айыргъан эсас бир чизгидир, чюнки сезнинь мана ташыгъан къысымлары яни морфемалар мустакъиль ургъугъа саип олмаздан фонетик сезлер олмайлар. Фразеологизмнинь дигер компоненти — лексик манасы исе баягъы денъишмелерге огърай.

Фразеологик ибаре озюнинь бутюн лексик теркибинен бир тюшюнджени анълата ве бу тюшюндже, адети узьре, компонентлер билъдирген маналарынынь къошулувындан келип чыкъмай. Тургъун ибарелерде сезлернинь номинатив я да кочьме маналары берильмей, мында В.В.Виноградовнынь фикирине коре, фразеологик джеэттен багълы маналары ифадесини тапалар. Айры алынган **ава** в **е къонушмакъ** сезлери эр кезге озь маналарынен беллидирлер, лякин фразеологизмнинь манасы юкъарыдаки маналардан келип чыкъмаз. Демек, эр бир компонентининь манасыны догърудан-догъру анъламакъ — янъылыштыр. Шу ибарелер болюнген дегиль де, аксине бириккен, бутюн лексик мананы ифаделейлер. Тамам шу ал фразеологик бирикмелерине сезлернинь хусусий мана эквиваленти чыкъмагъа мейдан ача.

Оларнынь сезлерге къарама-къаршылыгы эсасен дигер аляметлеринен багълыне — фразеологизмлер, адети узьре, гъает аэнкли ве дуйгулыдырлар.

Фразеологияда ялынъыз фразеологизмлерни услубий джеэттен къарама-къаршы къоюлувы пек сийрек расткельген ал: ант этем /кит./ — къуран опейим /лакъ./; чаллар тюбюне кетмек /лакъ./ — акъылдан таймакъ /ад. нут./ — акъылны ашамакъ /ад. нут./.

Чокъусы алларда услубий ренкли фразеологизмлер, фразеологик ибарелерине дегиль де, айры сезлерге къаршы чыкъып лексик-фразеологик услубий парадигманы мейдангъа кетирелер: ине ташламагъа ер екъ /лакъ/ — рыкъма-рыкъ /бит./; талагъы къатмакъ /лакъ/ — фышнамакъ /бит./; не сес не седа /кит./ — сес-солукъ екъ /лак/ — сукюнет /бит./; чырайы къачыкъ /лакъ/ — агъарган /бит./; бош къол /лакъ./ — джумерт /бит./ в.и.

Юкъарыдаки ал сезлер фразеологизмлерге манадаш олгъанлары себебинден олмалыдыр. Лексик-фразеологик услубий парадигма услубий ренкли фразеологик ибарелерининь битараф сезлерге къаршы къоюлган синонимик сырасыны такъдим эте.

Шуны да къайд этмек ки базы фразеологизмлер мана джеэттен якъын кельген сезлернен дуйгъу-маневий, ве идеографик синонимлерни мейдангъа кетирелер. Месея, агъзы къулакъларынадже эткен фразеологик ибареси **къуванмакъ** сезюне мана джеэттен якъын келе, лякин эм мана, эм эмоциональ ренклери тарафындан айырылып келе. Демек, бу эмоциональ-маневий синонимлеридир /къыясланьыз: козьлерим елда къалды — бекледим/.

Къаш къараргъанда фразеологик ибаре ве **къаранлыкъ** сезюни къыяслагъанда исе олар аляметнинь чешит дереджесини косътергенлери ичюн **идеографик** синонимлери вазифесинде чыкъалар.

Булардан гъайры тилимизде рус тилинден калька вастасынен пейда олган тургъун ибарелерини де къайд этмелидир: джаилликни екъ этюв; топлашув кечирмек; Илимлер Академиясы; агъыр санайы; къол топу⁵ в.и.

Къайд этильген ибарелер умумий лексикагъа аит олгъаны ичюн тильнинъ синонимик васталары эркъанына кирмейлер.

Бойлеликнен, фразеологик ибарелернинъ услубий парадигмаларыны эки чешитке больмек мумкюн: 1. **фразеологик** парадигма /бойле парадигмаларнынъ сайсы аздыр: козьлерим елда къалды — эки козюм дерт олды; зифт къаранлыкъ — зифир къаранлыкъ; юфкъа юрекли — индже гонъюлли; таш устюнде таш къалдырмамакъ — орталыкъны афан-туфан этмек; эвель-эзельден келип чыкъкъан — Катеринанынъ кунюнден къалгъан; 2. **лексик-фразеологик парадигма**: англамакъ — фаркъына бармакъ; гъамсыз — первасына да екъ; селямлашмакъ — къол тутушмакъ; в.и.

Коръгенимиз киби лексик- фразеологик парадигмада фразеологизмлернинъ битараф олувары пек сийрек, атта асыл расткельмеген аллардан бири.

Лексик-фразеологик парадигманынъ азалары услубий /функциональ- услубий ве эмоциональ-экспрессив/ ренк джеэтинден бири-бирине къаршы чыкъып, услубий синоним вазифелеринде келирлер. Бу парадигмаларнынъ услубий битараф азалары — сезлердир: тааджиplenмек /бит./ — айретте къалмакъ /кит. ритор./ — шашып къалмакъ /лакъ./ — агъзыны ачмакъ /ад. нут. шакъый/; тез /бит./ — табанлары ерге тиймей /лакъ. шакъ./

Лексик-фразеологик парадигманынъ учъ позициясы да олмакъ мумкюн: услубий котеринки яни китабий, битараф ве услубий алчакълаштырылгъан яни лакъырдылы ве адийнутукълы — демек, толу олувы мумкюн: сумамакъ /кит./ — тынъкъы чыкъмамакъ /лакъ./ — ин демемек /бит./; дарылмакъ /бит./ — бурун шиширмек /лакъ./ — элемакъ /кит./.

Лякин эписи учъ позициясы олгъан лексик- фразеологик парадигмасы тильде пек сийрек расткельген ал.

Толу олмагъан, яни теркибинде эки позициясы олгъан / я битарафлынен котеринки, я битарафлынен алчакълаштырылгъан/ лексик- фразеологик парадигмасы тильде чокъ расткелир. Меселя: багъышламакъ /бит./ — афу этмек /кит./; сорамакъ /лакъ./ — изин сорамакъ /кит./; назарламакъ бит. — козь тиймек /лакъ./; безмек /бит./ — джаныма “такъ” этти /лакъ./.

Лексик-фразеологик парадигманынъ хусусиети бир позицияны даима бир дегиль де бир-къач фразеологизмлернен толдурув имкъанлыгъындадыр: дембеллешмек /бит./ — чибин авламакъ /лакъ./ — авагъа къонушмакъ /лакъ./ — копек сувармакъ /ад. нут./; нишанламакъ /бит./ — баш багъламакъ /лакъ./ — сез кесмек /лакъ./.

Лексик-фразеологик ве фразеологик парадигмаларнынъ чокълугъы тыпкъы текрар /дублет/ фразеологизмлер олувы ичюн мейдангъа келир: вазиет — къазанына коре къашыгъы — ергъанына коре аякъларыны узатмакъ — къармагъына коре балыгъы — адамына коре урбаны пич — талына коре пытагъы — йыргыгъына коре ямавы — атына коре арабасы; эки пычакъ бир къынгъа сыгъмаз — эки джанбаз бир йипте ойнамаз.

Лексик дублетлери тильде чокъ яшамагъанлары белли, лякин лексик - фразеологик дублетлер тюрлю ибарелернен тильнинъ дюльберлиги, аэнклигини акс эткенлери ичюн, аксине, тильде гъает чокъ йыллар девамьнда яшап къулланылырлар.

Парадигма азалары сыфатында мустакъиль фразеологизм синонимлерден гъайры бир фразеологизмнинъ чешит вариантлары да чыкъа билелер: къачмакъ — чюрюк тахтагъа басмакъ /лакъ./ — табанларына къувет берди /ад. нут./; дарылмакъ — джан агъырмакъ /бит./ — элемакъ /кит./ — бурун шиширмек /лакъ./.

Фразеологик вариантлары къомшу тургъан ибарелер арасында услубий фаркъны косътермеге имкъан догъуралар.

Тюрлю фразеологизмлерде услубий парадигма чешит такъдим этильген. Фииль ве зарф типтеки фразеологизмлерде кенъ даркъалгъан, къалгъанларында исе азджадыр.

Умумен алгъанда услубий парадигмагъа кирген фразеологизмлер услубий ренкли фразеологизмлернинъ кучюк къысмыдыр. Лякин бойле парадигмалар тильнинъ услубий къурулышында битарафлыларгъа услубий ренкли васталарынынъ къарма-къаршылыгъыны исбатлай.

Фразеологик ибарелернинъ услубий ренки ялынъыз услубий парадигма да озъ аксини тапмай. Услубий джеэттен бир де бир конкрет фразеологик ибаресине я да айры бир сезге къарама-къаршы кельмеген фразеологизмлернинъ сайысы чокъ, амма бунъа бакъмадан, олар бир де бир ренкке эасланып фразеологиянынъ муайен услубий къатламына / битараф, китабий, лакъырдылы, адийнутукълы/ аит олалар.

III. Функциональ-услубий ве эмоциональ-экспрессив ренкине коре фразеологик ибарелерининъ болюнмеси.

Фразеологик ибарелерининъ услубий болюнмесинде услубий ренк, къулланылув саасы ве эмоциональ-экспрессивлиги муим ер тутмакъталар.

Лексикадаки киби фразеологияда да услубий джеэттен битарафлы фразеологик ибарелери ве шу битарафлыларгъа къаршы къоюлгъан — китабий, лакъырды ве адийнутукълы услубий ренкли къатламларына айырыла.⁶

Битараф яни **услуплерара** фразеологик ибарелерининъ группасына бир де бир услупнен багълы олмагъан умумкъулланылгъан ибарелер кирелер.

Услужбий джеэттен битараф фразеологизмлернинъ сайысы аз. Оларнынъ базылары кечмиште образлы, эмоциональ джеэттен ренкли олып лакъырды васта я да китабий лексикасына аит эдилер. Заман кетишатынен оларнынъ услубий аляметлери денъиштилер — эвеля яваш-яваш образлыкьнен берабер эмоциональ ренклери джоудды ве оларнен берабер услубий эмиетлик де екъ олып кетти. Меселя, селямлашмакъ — къол тутушмакъ; бакъмакъ — козь ташламакъ синонимик сырлары битараф къол тутушмакъ ве козь ташламакъ деген фразеологизмлерни къабул эте. Я да: ел сормаз — атик; ель етмез — чабик в.и.

Битараф фразеологизмлерге услубий ренкиннъ екълугъы аит — оларнынъ узеринде китабий фразеологизмлери котеринки ренкинен, лакъырдылы исе — алчакълаштырылгъан ренкинен айырылып туралар.

Битараф фразеологизмлернинъ эсас къысмыны умумкъулланылгъан бириккен адлавлар — тез ярдым, чавдар отъмеги, Къара денъиз, Салгъыр озени; олардан гъайры фразеологик къошулмалары — сез тутмакъ, унер алмакъ, баш котермек, ел бермек, дикъкъатны джелъп этмек — теркип этелер.

Битараф фразеологизмлернинъ лексик-услужбий хусусиети оларны теркип эткен сезлернинъ битарафлыгъындадыр, къыяслангъыз: дикъкъат меркезинде олмакъ, бугунъ-ярын, эр алда, аджеле суретте. Битараф фразеологизмлери тек функциональ-услужбий джеэттен битараф чыкъалар, экспрессив-эмоциональ тарафындан исе тюрлю олмалылар. Битараф фразеологизмлернинъ муайен къысмына образлыкь ве экспрессив-эмоциональ ренклиги аит. Меселя, ашагъыдаки фразеологизмлер алгъышсызлав экспрессиясыны ташыйлар: къол къавуштырып отурмакъ, онынъ гемисинде юку къыт, бурун котермек.

Битараф сезлерден фаркълы оларакъ битараф фразеологизмлер услубий ренкилерге бакъкъанда сайы джеэттен баягъы артта къалалар.

Битараф къатламындан юкъары китабий фразеологик ибарелерининъ къатламы ерлешкен. **Китабий** фразеологизмлер хусусан язма нутугъында **/ильмий, публицистик, ресмий - ишюрютюв** услюплеринде/ къулланылырлар; булардан гъайры китабий фразеология бедий эдебиятта да кенъ даркъалып яшамакътадыр. **Китабий** фразеологизмлери котеринкилик, эдебийликнен айырылып турмакъталар; оларнынъ чокъусына экспрессив-эмоциональ чизгилери аиттир — **тантаналыкъ** /акъыкъат ольмез, эски чанлар бардакъ олды, фани дюнья/; **назмиевийлик** /акъын эйлемек, бусе вермек, ашкъ хазинеси, багъры янмакъ, кельмез козюме юкъу, леблери мерджан окъугъандже ...в.и./.

Китабий фразеологизмлернинъ мисаллери: ант этмек, зифт къаранлыкь, къаш къараргъанда, заныма къалса, зека огретмек, къол тутушмакъ, омюр ташым, таш кесильмек в.и.

Ильмий ве **ресмий-ишюрютюв** услюплеринде экспрессив ренкли фразеологизмлернинъ къулланылувы артыкъ сийрек. Шу услюплерде истилалы сез бирикмелеринен ишюрютюв ренкли тургъун ибарелери къулланыла. **Ильмий** услюп фразеологиясы истила сез бирикмелери /къалкъан беги, пирамидасиман кемирчеклери, алкъасиман кемирчеклери/ ве истила олмагъан тургъун сез бирикмелеринден /из къалдырмакъ, иссе къошмакъ, нокътайи назар, актуаль мевзуда субет, дикъкъатны джелъп эттиререк/ ибарет.

Ресмий фразеология: кириш ве чыкъыш весикъалары, хусусий инд, конкурстан кечмек, реис сыфатында, незарет нетиджесинде в.и.

Публицистик фразеологиясы тюрлюдир: кергин вазиет, миллий девлетчилик, сабыры тюкенмек, нумайыш этмек, чаре олгъаны къадар, авдет елуна тюшмек, укъукъый весикъа, халкъ векили, биринджи невбетте. Газетте образлыкьны косьтермек макъсадынен чыкъкъан метафорик тургъун сез бирикмелери чокъ къулланылувы нетиджесинде стандарт яни газета штампына кечюви де ола биле: сез устасы, юксек севие, девлет башы, дердине дерман, кучълю арекет, шерефли енелиш, сувукъ тюшмек в.и.

Китабий фразеологизмлернинъ услубий аляметлеринден бири шу фразеологизмнинъ теркибинде къулланылгъан сезлернинъ китабий услубий ренки ве онынънен берабер эскирген сезлернинъ къулланылувыдыр.

Къырымтатар тилиндеки фразеологизмлернинъ эсас услубий къатламыны **лакъырды** фразеологиясы теркип этмекте. Битараф фразеологик ибарелеринден лакъырдылы фразеологиясы озъ къулланылув саасынен, агъзавий нутукъта къулланылувынен, услубий алчакълаштырувынен айырылып тура, меселя: тилини чыкъарып, тилинни тишлеп айт, агъзынъдан ель алсын, акъыл торбасы, ур патласын, тозуны къакъмакъ, къулагъынъа купе эт, йыкъылгъангъа бир тепме в.и.

Лакъырды фразеологизмлернинъ эсас чизгилеринден бири чешит тюрлю олгъан парлакъ экспрессив-эмоциональ ренклигидир: шакъый /яш партия, бинънинъ ярысы — беш юз, о да бизде екъ, акъай миллети, диваргъа урсанъ — япышмаз, элли — алынъ белли/; **мыскъыл** /бетине тюкюрсень — ягъмур дер, къаш якъам деп козь чыкъармакъ, азыргъа дуаджы, иши екънынъ, зевкъы чокъ/; **алгъышсызлав** /чибин авламакъ, авагъа къонушмакъ, агъзынъа шейтан тюкюрген, япкъан шейи чул тутмады, ош копегим деген екъ, агъзына бакъла сыланмай, козь бояв, ель къавуштырып отурмакъ в.и./.

Лакъырды фразеологизмлернинъ парлакъ экспрессивлиги эм айры азаларындан, эм шу азаларынынъ бирдемлиги нетиджесинде образлы/ метафорик манасындан келип чыкъа.

Лакъырды фразеологизмлернинъ мана джеэттен сойдаш сойларына айырмакъ мумкюн, меселя, инсан чизгилерини къайд эткен группаны алмакъ мумкюн: олюге агъламаз, тириге кульмез /"шефкъатсыз"/; къунъ

олса кимсенинъ устоне догъмаз /"хьянет"/; урдым дуймаз /"первасыз"/; чеп корьмеген чегирдек /"корьмемиш"/; агъзына бакъла сыланмай /"лафазан"/; оле яткъангъа бир ютум сув бермез /"къызгъаныч"/; догъгъанына пешман /"артыкъ сабырлы"/; я да арекет акъкъында: ачыкъ къапыны зорламакъ /"нафиле чекишмек"/; турнаны козюнден урмакъ /"нишангъа урмакъ"/, озен корьмей папуч чыкъармакъ /"нафиле ашыкъмакъ"/ в.и.

Ондан гъайры лакъырды фразеологизмлернинъ эркъянында эр бири айны сезни къабул эткен группасыны да айырмакъ мумкюн: **козь** боямакъ /"алдатмакъ"/, **козюм** батмай /"джесюрсизлик"/, **козьлерим** елда къалды /"беклемек"/, **козь** тиймек /"назарламакъ"/, **козь**-къулакъ олмакъ /"мукайтлыкъ"/, ачыкъ **козь** /"дикъкъатлы"/ в.и.

Лакъырды фразеологизмлернинъ бир чешити девамлы вакъыттан берли къулланып кельген къыяслама ибарелеридир: чападжакъ ат киби /"синъирли къыбырдамагъа"/, топал ат киби /"акъсакълап"/, къозлайджакъ тавукъ киби /"къычырмакъ"/, къязыкъ юткъан дайын /"къатып къалмакъ"/, союлгъан тана дайын /"окурмек"/, къуш башы дайын /"аз"/ в.и..

Лакъырды фразеологизмлернинъ услубий аляметлери шу фразеологизмлернинъ теркибинде къулланылгъан лакъырды ве адийнутукълы сезлер: ит масхарасы олмакъ, буны корьген тавукъ бир йыл къозламаз, баба бурнундан тюшип къалгъан в.и.

Ондан гъайры, адети узьре лакъырды фразеологизм эркъянында кочьме манагъа саип олгъан соматик сезлерининъ кенъ къулланылувыны да къайд этмек керек: индже юрекли, кир котермек, териси тар адам, козь боямакъ, турнаны козюнден урмакъ, табанларына къувет берди, козь юммакъ в.д.

Лакъырды фразеологизмлери лакъырды тилинен сыкъ багълы олып, шу услупнинъ эсас аляметлеринден биридир; лакъырды фразеологиясы бедии нутукъ ве публицистикада да кенъ къулланылыр.

Лакъырды фразеологиясындан услубий джеэттен даа чокъ алчакълаштырылгъан адийнутукълы фразеологияны айырмакъ керек.

Адийнутукълы фразеологизмлерге кескинлик, теклифсизлик /фамильярность/ аиттир. Адийнутукъкъа кирген фразеологизмлер эдебий тильнинъ энъ четинде ерлешелер.

Адийнутукълы фразеологизмлери специфик эмоциональ-экспрессив ренкинен айырылып туралар /къаба-теклифсиз, нефрет, кескин-мыскъыл, къаба/ ве чокъусы алларда шу алямет я да предметке менфий мунасебетни ифаде этлер. Шу фразеологизмлер /къуру коттен артына къалдым, артына адджы бибер къыстыргъан дайын, имамнынъ сувурмасы, дерт тарафы къыбла, агъзынъа агач кирсин, анасыны-силясыны айдады, дели макътай озюни, будала-къызыны, штангъа алыпмагъан кот, имам осурса, джемаат сычар, сийгендже токътасанъ, сычкъандже чапарсынъ, делиден догъру джевап, котны тутып кельмек, тойдан сонъ къынаны котке сюртелер, ороспылыкънынъ сонъу — моллалыкътыр/ озь къабалыгъы ве чиркинлигинен нутукъны бозалар, онынъ ичюн эдебий тильде къулланылмазлар.

Бедий эдебиятнынъ тилинде адийнутукълы фразеологизмлери хусусан къараманларнынъ специфик нутугъыны акс этмек ичюн къулланылалар.

***

Бойлеликнен, фразеологик ибарелернинъ услубий хисетнамеси лексиканынъ услубий хисетнамесинен къыяслагъанда, бир тарафтан ошав чизгилерини къаплап ала, дигер тарафтан исе базы бир чизгилеринен айырылып тура.

Фразеологияда лексикадаки киби айны услубий къатламлар айырылыр. Фразеологизмнинъ мана шекили ве услубий тарафкъа чекилюви арасында олгъан багъ сезилип тура. Фразеологик бирикме ве чокъусы чатышмалар лакъырды- адийнутукълы ренкни ташымакъталар. Фразеологик къошулмаларда исе битараф фразеологизмлеринен берабер, ресмий-ишюрютюв ве публицистик услуплеринде къулланылгъан китабий фразеологизмлери бар ильмий ве ишкюзар сааларында лакъырды-адийнутукълы лексика ве фразеология къулланылувынынъ ясагъы кескин тутула. Аталар сезлеринен берабер айтымлар да лакъырды фразеологиясына мунасиб.

Эписи услуплерде къулланылгъан ве экспрессив-эмоциональ ренкине саип олмагъан фразеологизмлернинъ сайысы аз. Сезлерден фаркълы оларакъ, фразеологизмлернинъ чокъусы услубий ве экспрессив джеэтлеринден ренклидир. Экспрессив-эмоциональ фразеологизмлери лакъырды-турмуш, публицистик ве бедий нутугъында кенъ къулланылырлар.

Фразеологик ибарелеринде, лексикагъа бакъкъанда, экспрессивликнинъ даа зияде ифаделенювини айрыджа къайд этмек керек.

Литература

1. Федоров А.И. Синонимия в языке и речи, Новосибирск, 1970.
2. - Хайыр, эфендим, бизге ойле долаплар кечмез. Биз фелекнинъ ченберинден кечмишлерденмиз. /У.Ипчи, Мырзанынъ хатире дефтеринден./
3. Лякин олсын эр аткъан Адымлары ишке бап.

- Ич бир кимсе сезмесин,
“Не шиш янсын, не кебап”. /Э.Шемьи-заде, Козьяш дивар/
4. “Адам сен де!..” дейлер Ай-Петри якътаки койлюлер. Къулакъ асма! — деген манада. /Ш.Алядин.
Иблисинъ зияфетине давет./
5. А.М.Меметов, Русские кальки в крымскотатарском языке, Советская тюркология, 1986, №4.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка, 2-е изд., испр., доп., М., 1969.,
Чижик-Полейко А.И. Стилистика рус. цзыка, ч.2 Воронеж, 1964. Федосов И.А. Функц.-стил.диф.рус.
фразеологии, Р-на-Дону,1977.

Эдебият

1. П.Г.Черемисин Русская стилистика, М., Просвещение, 1979.
2. В.Д. Бондалетов и др. Стилистика русского языка, М., Просвещение, 1982.
3. М.Н.Кожина Стилистика русского языка, М., Просвещение, 1983.
4. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар, собранныя А.А.Боданинским, Э.Л.Мартино,
О.Мурасовым под ред. А.Н.Самойловича и П.А.Фалева Симферополь 1914.